

DEÁK ANTAL ANDRÁS*

Bél Mátyás, a geográfia tudományának népszerűsítője

ELŐZMÉNYEK

A népvándorlásig Európában a műveltség mértékét a filozófiában és a nyelvek ismeretében mérték. Aki ismerte Platon és Arisztotelész gondolatait, valamint a latin és a görög nyelvet, tudós-nak csak azt nevezték. Aztán jöttek a barbárok, és elpusztították a tudományokat őrző könyvtárak és könyvek nagy részét. Sokáig nem heverte ezt ki Európa. Akadt mit tanulni az 5. századtól a 15. századig Spanyolországban virágzó kultúrát kiépítő szaracénoktól – különösen a matematika, a geometria és a geográfia terén. Ezen utóbbi esetében gondoljunk csak **Al Idriszi** ezüstlemezbe vésett világtérképére.¹

Aztán következett az európai hajós népek versengése ismeretlen földrészekért. Anglia, Spanyolország, Hollandia, Portugália a fölfedezések lázában élt. Földrajzi leírások és térképek születtek, melyeket sokszor nagy kincsként titokban tartottak az uralkodók. Volt is rá okuk! A bennük foglalt ismeretek gazdagságot és hatalmat jelentettek számukra.

A katonák is fölfedezték a geográfia jelentőségét. A pontos térképeket, valamint a számukra fontos területek sajátosságaira is kiterjedő gondos leírásokat egyre nehezebben nélkülözték.

Aztán a közbiztonság növekedése magával hozta a jobb módú, világot látni vágyó polgárok utazási kedvét. Nekik is szükségük volt a geográfiai ismeretekre és térképekre.

A 16–17. században azonban leginkább még csak azok utaztak, akik erre rákényszerültek: kereskedők, kutatók, diákok, tanoncok, hivatalnokok. Elsősorban rájuk számíthatott **Fröhlich Dávid**, amikor az 1640-es évek táján megírta „*Medulla*”-ját² (A geográfia tudományának veleje) és „*Bibliotheca*”-ját – vándoroknak, utazóknak szánt hasznos ismereteket tartalmazó könyvét.

Az utóbbit 110 kérdéssel kezdte.³ Néhányat közülük megemlítek:

- Kik alkalmasak utazásra?
  - Milyen haszonnal jár az utazás – nemesek, hivatalnokok, diákok, tudósok számára?
  - Kényszerítheti-e a külföldi tanulmányútra küldött fiú az apját, hogy költségeit fedezze?
  - Megteheti-e az apa, hogy a külföldi egyetemre küldött fiát szülői önkényből hazahívja?
- Vagy egy másik fejezetben 27 kérdésre adott választ – ezekből is megemlítek néhányat:
- Hogyan öltözködjön az, aki útra kel?

* Magyar Környezetvédelmi és Vízügyi Múzeum, 2500 Esztergom, Kölcsey u. 2. E-mail: deak.mail@dunamuzeum.org.hu

- Hogyan helyezze el holmiját a fogadóban?
- Hogyan kúrálhatja magát könnyebb betegségek esetén, mint pl. a megfázás, orrvérzés, hasfájás, fáradtság?
- Különböző helyzetekben hogyan kell viselkedni (magán tanárokkal, öregekkel, hölgyekkel, diákokkal stb. szemben)?
- Hogyan keljen át a folyón az utas, amikor az nincs befagyva, és hogyan, amikor az be van fagyva?

Medulla-ját egy általános és egy speciális részre osztotta. Tizenkét fejezetben bemutatja Európát, Ázsiát, Afrikát és Amerikát. Magyarországot Felső- és Alsó-Magyarországra bontva tárgyalja. Úttörő munkája nincs hibák híján, de nagy szerepe volt abban, hogy felkeltette a magyar nemesség érdeklődését a földrajzi ismeretek és a térképek iránt.

Avatott követője nem akadt. Ennek okát nem csak a politikai-gazdasági körülményekben – gondolok itt elsősorban a török idők bajaira – kell keresnünk. Az iskolákban hiányoztak a képzett tanárok és a megfelelő tankönyvek.

A 18. század elején a geográfia oktatásában és népszerűsítésében nálunk csak a jezsuiták jeleskedtek. Gimnáziumaikban módszeresen tanították, és támaszul szolgáló tankönyveket írtak (**P. Szentiványi Márton**⁴ vagy **P. Pejacsevich Jakab**⁵).

BÉL MÁTYÁS MUNKÁSSÁGA

Szerencsénkre ez idő tájt Németországban számos művelője volt a geográfia tudományának, szakkönyvek, sőt tankönyvek is napvilágot láttak. A Halléban tanuló **Bél Mátyásra**⁶ (1684–1749) különösen **Johann Hübner** „*Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie*” c. könyve volt nagy hatással. Így, amikor 1707-ben hazatért, és Besztercebányán a gimnázium aligazgatója lett, az általa bevezetett új tantárgyak között helyet kapott a geográfia. Ehhez tankönyvről is gondoskodott, mégpedig olyan tankönyvről, amelyből kedvvel tanultak a fiatalok! Ez a kis remekmű az 1713-ban megjelent „*Compendium*”-a. Javított, kissé átszerkesztett változatát, amely 1753-ban jelent meg, röviden bemutatom. (1. kép.)

A térképmellékletet **Fritsch András** rajzolta.⁷ (2. kép.)

A könyv felépítése:

I. Rész – Magyarországgal csak általánosságban foglalkozik.

Első mondata: *Magyarország Európa legszebb országa*. Majd kifejti, miért dicsekednek a magyarok oly módon, hogy „*Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.*”⁸

Ezután az ország fekvését, a Kárpátok hegyeit, az arany-, ezüsbányákban gazdag Felvidéket, a bortermő területeket és a máramarosi sóhegyeket említi, ahonnan a Tiszán juttatják el a sót az ország tartományaiba.

A Tiszántúlon a mocsarakat emeli ki: „*Egyébként az egész Tiszán-túl bővelkedik mocsárban, vízimadárban és vizeket kedvelő állatokban.*” – A leghíresebb gyógyvizeket, majd a halált hozó forrásokat sorolja fel. Végezetül **Mikoviny** (1700–1750) pólusmagasság-méréseiből hoz az ország 12 városára vonatkozó adatokat (pl. Pozsony, Selmec, Buda, Baja, Szeged, Belgrád...) és közli, mely szélességi (45–50-ig) és mely hosszúsági fokon (40–47-ig) helyezkedik el az ország.

Miként érezzük, mind olyan mozzanatot említ, amely megmozgatja az ifjúság fantáziáját.

II. Rész – Speciális

Az áttekintő és kedvcsináló első részt követően négy részre osztva az országot,⁹ részletesebben foglalkozik annak földrajzával.

1. Dunán innen – A Duna bal partja, a Pozsony felőli oldal; 2. Dunántúl; 3. Tiszán innen; 4. Tiszán túl

A négy országrészt vármegyéik szerint tárgyalja. Ismerteti járásait, városait és nagyobb falvaikat. Bemutatásában a történelem keveredik a geográfiával.

Esztergom vármegyét pl. az alábbi szempontok alapján írja le: neve, határai, lakói, felszíne, járásai (Esztergom, Párkány); a Királyi város (neve, múltja, török alóli fölszabadítása). Mezővárosok: Szt. Tamás, Viziváros, Szt. Györgymező, Párkány, Bátorkeszi, Bajna, Dömös, és végül az esztergomi érsekséggel foglalkozik kilenc sorban.

A könyv elérte célját: fölkelte az érdeklődést a tantárgy, a téma iránt. Igény támadt a könyv kiadására német nyelven.¹⁰ Mégpedig meglepő indok alapján: *in magni cuiusdam principis usus*, azaz egy előkelő úr használatára!¹¹

Bél szükségesnek tartotta a térképek használatát a földrajz vagy történelem tanításában, illetve tanulásában. Nem tudom, hogy könyve első kiadásának volt-e térképmelléklete, mivel nem kaptam kézhez sem az OSZK-ban, sem az esztergomi Prímási Könyvtárban. Az OSZK-ban az 1767. évi kiadás a legkorábbi. Ehhez térképet csatoltak, melyet Fritsch András rajzolt 1753-ban. 1792: a könyvet újranyomták.¹² A hozzácsatolt ugyanazon térképet – a dúc mérete egyértelműen mutatja –, újravesték (3 cm-rel nagyobb lett).¹³

Geográfiájának számos kiadása jól érzékelteti könyvének sikerét, népszerűségét. Már ez is elegendő lenne azon állítás igazolására, hogy Bél Mátyás kiváló volt ugyan mint lelkész, mint történész és mint nyelvész,¹⁴ de igazán nagy hatásúnak a geográfia terén bizonyult. Nem lenne azonban teljes a kép, ha három tanítványát, illetve munkatársát nem említem meg: **Mikoviny Sámuel**, **Kovács Jánost (Fabricius)**¹⁵ és **Tomka-Szászky Jánost** (1694–1762).

MUNKATÁRSAK, TANÍTVÁNYOK

1. Mikoviny Sámuel

Bél irányító jelenléte Mikoviny életében jól ismert. Csak két mondatot idézek tőle, hogy érzékeltessem, mennyire tudatában volt ennek Mikoviny is. „Nagyon megörültem hazánknak díszére és javára való sürgető kérésednek, hogy készülő művedhez geográfiai térképeket készítsék” – kezdi a térképkészítés módszertani kérdéseit tárgyaló munkáját, amit egyébként Bélnek ajánl. Majd így folytatja: „Tudod, kedves Bél, hogy mindig mennyire értékeltem elhatározásodat, mennyire óhajtottam gyarló erőm szerint Neked is kedvedben járni, és hazámnak is javára lenni.”¹⁶ (3. kép.)

Közismertek Bél *Notitia*ja számára készített megyetérképei, valamint az a tény, hogy a térképkészítésről írt további elméleti munkáinak publikálását Bél segítette: „Notitia”-jában megjelentette az „Epistola”-t kiegészítő „Monitio”-t és „Monitum”-ot.

2. (Fabricius) Kovács János

Közel félszáz térkép szerzője. Mikoviny jó barátja – miként vallja az 1756–57 táján rajzolt,¹⁷ a Dunán inneni és Dunán túli Magyarországot vármegyénként mutató gazdag színezésű térképének előszavában. Soraiból ítélve jelen volt akkor, amikor az ország gondos felmérésének eszméje megfogalmazódott, és részt vett annak megvalósításában. Pozsonyban Bél köréhez tartozott. Mikovinyt *fájón hiányzó társának* nevezi, akivel 25 évvel korábban az országfelmérést kezdték.¹⁸ Az ország ausztriai határát közösen tűzték ki 1728-ban. (4. kép.)

Bél *Notitia*ja számára ő készítette Moson vármegye térképét, amely olyan kiválónak bizonyult, hogy bekerült **Görög Demeter** megyeatlaszába (1805).

A magyar nyelv művelésére irányuló törekvései és történelmi jellegű munkássága ugyancsak Bél szellemi partnerévé avatja. „Az esztergomi érseket illető jószágoknak geographica-topographica descriptiója”¹⁹ (1736–39), és ugyancsak magyarul írt történelmi témájú műve, „A Magyar Krónikának röviden lerajzolt sommája 1742–1749”, továbbá a Geszt és Páldi határát bemutató térképe valószínűleg a legkorábbi magyar nyelvű térkép.²⁰ Mindezzel a magyar földrajzi nyelv megteremtőjét tisztelhetjük benne.

3. Tomka-Szászky János

Bél-tanítvány volt. Folkusfalván (Folkušová), Turóc megyében született. Középiskoláit Zólyomban és Besztercebányán végezte, majd Pozsonyban a líceumot látogatta. Diplomát Jénában szerzett. 1732-től a pozsonyi gimnáziumban tanított.

A tanítás-tanulás megkönnyítésére megírta „*Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam*” c. munkáját, amelyet már fentebb említettem,²¹ és amelyhez előszót Bél Mátyás írt.

Témáját két részre osztva tárgyalja:

I. rész: Geográfiai alapismereteket és Európa földrajzát tartalmazza.

II. rész: Ázsiát, Afrikát és Amerikát tárgyalja.²² Nemcsak mérete – 830 oldal –, hanem tartalma és tárgyának feldolgozása is nagyra teszi. Pedagógiai szempontból fontosnak tartom éppen a könyv elején található „*Praecognita*”-kat, azokat az ismereteket, amelyek a geográfia tanulmányozásánál fontosak és hasznosak lehetnek:

A geográfia definíciója

A geográfia eredete és fejlődése

A geográfia segédtudományai (matematika, fizika, politika); szerzőket és szakkönyveket sorol fel, valamint atlaszokat, lexikonokat.

Felhasználásának területei stb.

A földgömb ismerete – hosszúsági és szélességi körök

Helységek távolságai és a különböző népek

A földgömb és földrajzi térképek használata – a szükséges csillagászati ismereteket is közli.

A föld fizikája – atmoszféra, felszín, vizek, források; a térképeken való eligazodás, távolságok kiszámítása, földrajzi pozíció meghatározása stb. (5. kép.)

Bél Mátyás biztatására elkészítette „*Parvus Atlas Hungariae*” c. munkáját. A 20 oldalas kis atlasz 1750–1751-ben jelent meg. **Zeller Sebestyén** metszette. Közülük választották azt a 4 térképet, melyek Bél 1753-ban kiadott *Compendium*ában a négy országrészt mutatják. A négy részre osztott ország: Dunán innen, Dunán túl, Tiszán innen, Tiszán túl. (6–10. kép.)

Az Atlasz térképei között történelmi témájúakat is találunk – miként a magyarok őshazáját, a Kárpát-medencét a rómaiak idejében, a honfoglalást stb. Ezek a térképek nemzetközi viszonylatban is figyelemre méltók: az egyik legkorábbi példát szolgáltatják egy ország történelmének térképi bemutatására.

KICSENGÉS

Bél, Mikoviny és Tomka-Szászky munkásságával a magyar geográfiai irodalom felzárkózott Európához, ahhoz az Európához, amelyben ez idő tájt virágkorát élte a térkép- és atlaszkiadás, és fontos geográfiai munkák jelentek meg: Ifj. Johann Hübner: *Vollständige Geographie* (Hamburg, 1731.); Jo. Iacob Schatz: *Atlas Homannianus illustratus* (Isenaci [Eisenach], 1737); Christophorus Cellarius: *Geographia nova* (Jéna, 1731); Jo. Hübner: *Einleitung zu der neuen Geographie* (Nürnberg, 1724.); Hieronymus Frezer: *Abriss der Geographie* (Halle, 1733); Abb. Langlet de Fresnoy: *Die kurz verfasste Kinder-Geographie* (Nürnberg, 1737); Jo. Iacob Schatz: *Erste Anfangsgründe der Geographie* (Nürnberg, 1742).

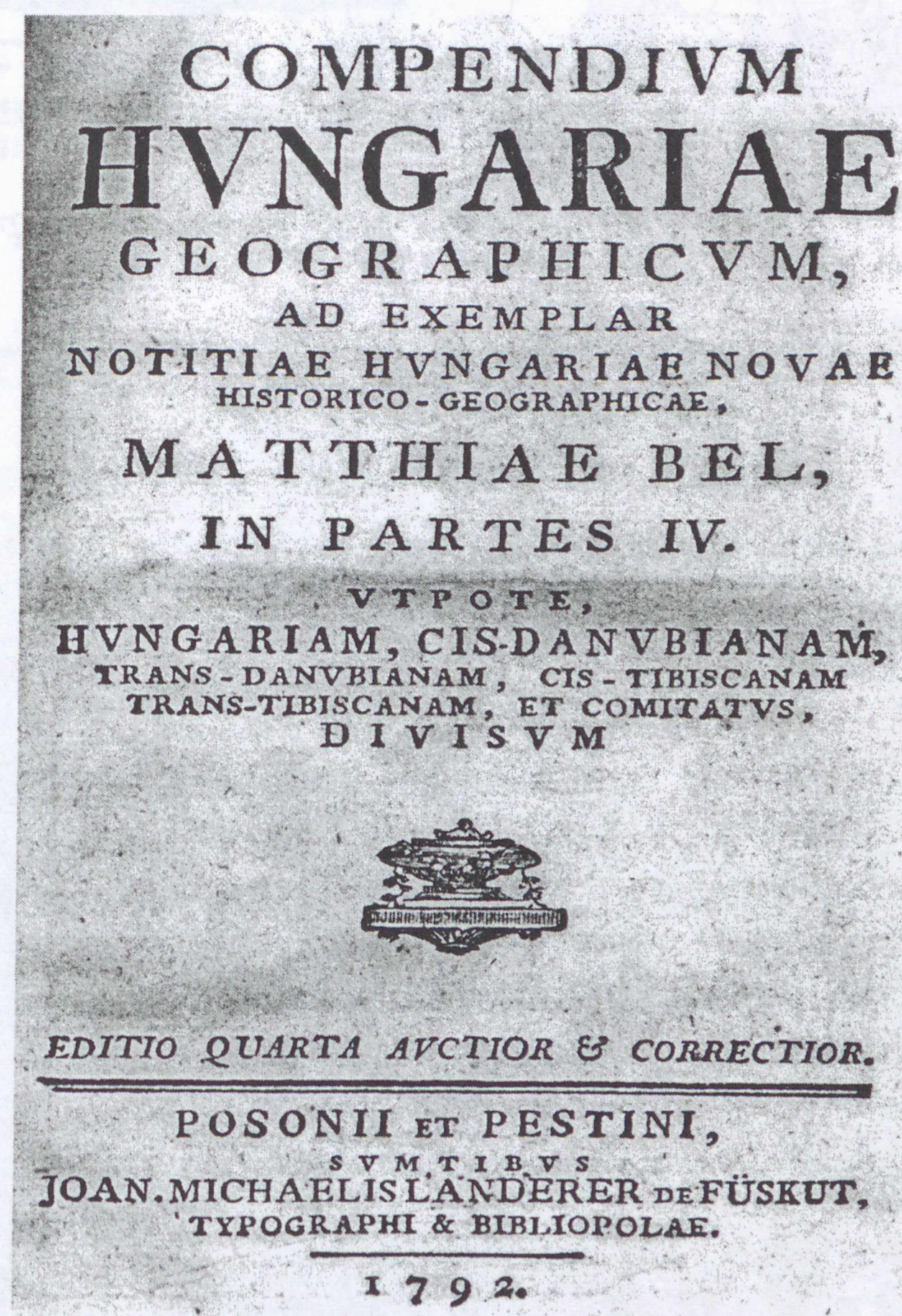
Ezt a szakirodalmat Tomka-Szászky sorolta fel „*Introductio*”-jának bevezetőjében. A felsorolás megmutatja, hogy Bél, Mikoviny, Tomka-Szászky és Fabricius németországi kötődései kiválóan alkalmasak voltak a modern geográfiai szemlélet közvetítésére. A négy nagyszerű tudós munkásságának nyomán a magyar geográfia – tanításban, szakkönyvírásban és térképkészítésben – kiteljesedett. A magot azonban, amelyből ez a dús lombú fa kinőtt, Bél Mátyás ültette el.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

1. Al-Idriszi (1099–1166) arab és normann utazók beszámolóí alapján készítette 1154-ben. OSZK Térképtár TA 3262.
2. *Medulla geographiae practicae*. Bártfa, 1639.
3. *Bibliotheca, seu Gynosura Peregrinantium, hoc est Viatorum*. Ulm, 1643–44.
4. Szentiványi Márton: *Decades...*
5. *Veteris et novae Geographiae compendiosa congeries, seu Compendiosa expositio geographica; Europae, Asiae, Africae, Americaeque*. Zágráb, 1714.
6. 1704–1707.

7. Két változatban létezik: általában a vármegyék határait színezték, de előfordult fekete-fehér formában is (MVM 23. 78. 188.)
8. Magyarországon kívül nincsen élet, de ha van is élet, az silány élet.
9. 1723-ban királyi decretum 31. articulusa döntött erről a négyes taglalásról. Korábban – pl. Fröhlich és feltehetően Bél is – Felső- és Alsó-Magyarországra osztva tárgyalja az ország földrajzát. A későbbiekben – Bél esetében – a kiadók változtatták meg a taglalás rendjét az előírásoknak megfelelően.
10. Kurze Einleitung zur geographischen Kenntniss von Ungarn.
11. Bél a Tomka-Szászky „Introductio”-jának bevezetőjében teszi ezt a megjegyzést. (A könyv teljes címe: Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam, in duos tomos divisa, quorum prior continet cum praecognitis, Europam, posterior Asiam, Africam, et Americam. Pozsony, 1753.; II. kiadás Pozsony és Kassa, 1777.)
12. Ez a példány megtalálható a Duna Múzeumban: A 3761.
13. Az 1767. évi dúc mérete: 30,5×40 cm, míg az 1792. évié: 33,5×43 cm
14. Adparatus ad historiam Hungariae (Pozsony, 1735) c. művére gondolunk elsősorban.
15. Sem születésének, sem halálának pontos dátumát nem ismerjük.
16. Epistola, de Methodo Concinnandarum Mapparum Hungariae Topographicarum ad virum clarissimum Matthiam Belium... Posonii. (1732)
17. *Azért, hogy ez az állapot megszűnjön, az oly fájón hiányzó Mikoviny kollégámmal huszonöt évvel ezelőtt – talán nem tévedek sokat –, az együtt kezdett munkának folytatását illendőnek ítélem...* – írja. Ez az adat behatárolja a térkép keletkezésének idejét. Mikoviny *Epistolája* 1732-ben jelent meg, így Fabricius ezen térképe 1756–57 táján készülhetett. Semmi esetre sem 1729-ben, miként az a Magyarország története térképeken (*Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken*. Budapest, 2002) c. kiváló munkában olvasható – valószínűleg elírás.
18. Mappa Regni Hungariae Novissima Circulos Cis- ac Trans-Danubiales cum exacta distinctione Comitatum specialiter representans. Wien, Nationalbibliothek, Kartensammlung C 80/5.
19. *Dávid Zoltán–T. Polóny Nóra: Az első magyarnyelvű leíró statisztika*. Budapest, 1980. Házi sokszorosítás.
20. *Papp-Váry Árpád: i.m.*
21. 9. lábjegyzet.
22. Az 1777. évi kiadáshoz fértem hozzá. Megjelent: Pozsony és Kassa. (Prímási Könyvtár, Esztergom. 31.274. Térképmelléklet nélkül.)

1. kép: A Compendium címlapja

2. kép: Fritsch András Magyarország-térképe

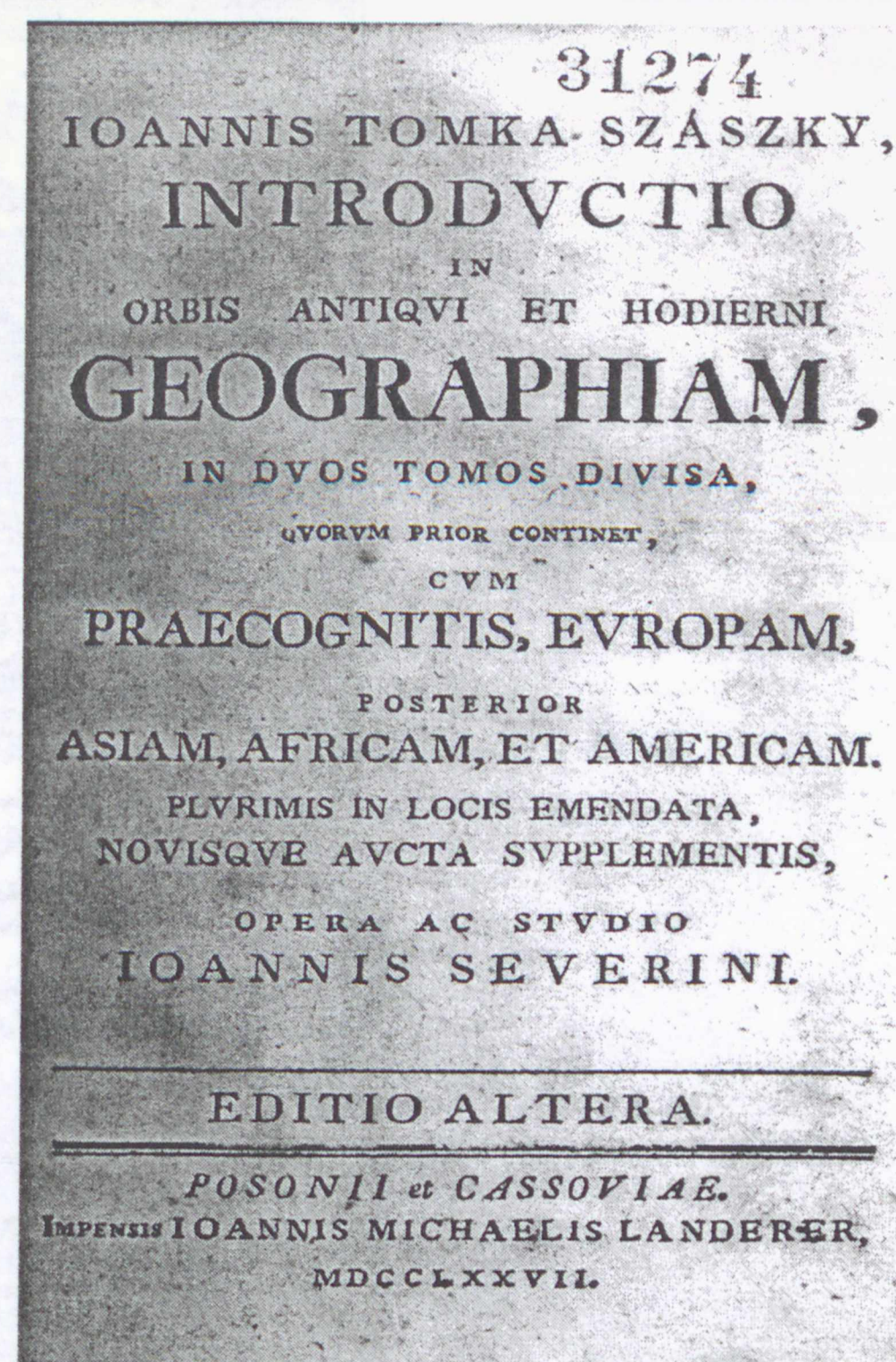

3. kép: Mikoviny Magyarország-térképe

4. kép: Dunán innen, Dunán túl térképe
(A Dunának inneni és túli térképe)

5. kép: Introductio...(címlap)

6. kép: Magyarország a négyes tagolással

CIRCVLVS II
TRANSDANVBLANVS
 in Comitatus XIII diuifus
 Pofonii 1751

44

9. kép: Tiszán innen

10. kép: Tiszán túl